

Resistències col·lectives de dones afrocolombianes víctimes supervivents a Colòmbia: una aposta contrahegemònica¹

Alba Lucía Cruz Castillo

UNIVERSIDAD DE LA SALLE, COLÒMBIA

alcruz@unisalle.edu.co

ORCID: 0000-0002-4657-6000

Diego Fernando Barragán Giraldo

UNIVERSIDAD DE LA SALLE, COLÒMBIA

dibarragan@unisalle.edu.co

ORCID: 0000-0002-8270-118X

Rebut: 12/03/2021

Acceptat: 12/05/2022

RESUM

Amb la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres, de l'any 2011, a Colòmbia es va obrir un espai polític en què les veus de les víctimes supervivents fossen tingudes en compte i escoltades en els processos de reparació i no-repetició. Amb aquesta perspectiva, aquest treball mostra les experiències d'agenciaments polític contrahegemònic d'un grup de dones afrocolombianes víctimes supervivents davant de la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres. En aquest sentit, es presenta un balanç general sobre el lloc de les víctimes supervivents en el conflicte armat intern colombià. Després s'il·lustren algunes iniciatives que han abonat el camí perquè els *moviments afrocolombians* evidencien la necessitat de pensar les rutes de reparació des d'una perspectiva territorial, des del reconeixement d'estratègies ancestrals de sanació i d'una reparació que preveja el mal, no sols com a resultat del conflicte, sinó en una dimensió històrica ètnicoracial, més enllà dels àmbits reglamentats per la llei esmentada. Així, amb un enfocament metodològic decolonial i a partir de dos casos emblemàtics, s'exposarà l'experiència organitzativa de dones afrocolombianes víctimes supervivents, que, en les seues iniciatives d'acció col·lectiva, posicionen apostes contrahegemòniques a les concepcions de reparació i esdevenen un exemple de moviment social que resisteix, en proposar noves alternatives d'acció sobre el conflicte armat colombià per a tensionar, amb les seues experiències, el que s'institueix des de l'Estat.

Paraules clau: resiliència; víctimes; dona; afrodescendents; conflicte armat; Colòmbia.

ABSTRACT. *The Collective Resistance of Afro-Colombian Women Surviving Victims in Colombia: A counter-hegemonic bet* Colombia's 2011 Victims and Land Restitution Act [Ley 1448] opened a political space in which the voices of surviving victims were taken into account in the reconciliation and reparation hearings. In connection with the aforementioned Act, the paper sets out the experiences of a counter-hegemonic political group of Afro-Colombian women surviving victims. To this end, a general summary is given of the place occupied by these victims in Colombia's internal armed conflict. It goes on to illustrate several initiatives that paved the way for Afro-Colombian Movements in their quest for reparations. Said initiatives show the need to think

¹ Aquest text s'adscriu als projectes d'investigació de pedagogia ethopolítica des de la lectura dels sabers ancestrals en accions col·lectives d'organitzacions de dones afrocolombianes víctimes supervivents en el marc de processos de reparació de la Llei 1448 i el projecte «Disseny d'un model d'avaluació de la formació ètica en les universitats colombianes (Fase I)».

hard about land reparations in ways that respect ancestral strategies for healing and making amends. Here, such strategies not only need to take account of the damage and harm arising from armed conflict but also the ethnic-racial historical dimension — something that goes beyond the scope of the Act. A decolonial methodological approach is adopted and is based on two emblematic cases. The paper reveals the organisational experience of surviving Afro-Colombian women victims. Their collective initiatives place counter-hegemonic bets on various concepts of reparation. These initiatives set an example of a social movement whose resistance took the form of coming up with new alternatives for action on the Colombian armed conflict in relation to the remedies available under the Act.

Keywords: resilience; victims; women; Afro-descendants; armed conflict; Colombia.

SUMARI

- Introducció
- Trajectòries i reaccions a la Llei de víctimes
- Horitzó metodològic
- Resistències contrahegemòniques de dones víctimes supervivents afrocolombianes
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques
- Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Alba Lucía Cruz Castillo. Universidad de La Salle, Cra. 4a #59a - 44, Chapinero, Bogotá, Colòmbia.

Citació suggerida / Suggested citation: Cruz Castillo, A. L., i Barragán Giraldo, D. F. (2023). Resistències col·lectives de dones afrocolombianes víctimes supervivents a Colòmbia: una aposta contrahegemònica. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 105-119. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.7>

INTRODUCCIÓ

El conflicte armat intern colombià té una història de més de 50 anys. En aquest país, el seu Centre Nacional de Memòria Històrica (2018) va establir que «vora tres-cents mil colombians van perdre la vida o van desaparèixer de manera forçada» (p. 11) en aquest lapse. Les dades oficials mostren que les víctimes fatals són 267.850 i es van documentar diverses modalitats de violència que van configurar

víctimes de divers ordre (fatals i no fatals), tal com apareix en la Taula 1. L'observatori esmentat assumeix com a presumptes responsables, segons violència i integritat física per atac/afectacions a la població civil i combatents en estat d'indefensió, en primer lloc, grups paramilitars, seguits de guerrilla, agents de l'estat, grups postdesmobilització, bandolers i altres actors (Observatorio de Memoria y Conflicto, 2021).

Taula 1 Modalitats i víctimes de violència en el conflicte armat intern colombià (1958-2021)

Tipologia	Víctimes fatals
Atacs a poblats	1.493
Segrestat mort en captivitat	1.156
Esdeveniments per Minas, Muse i AEI	1.205
Accions bèl·liques	48.361
Dany a béns civils	379
Massacre	24.850
Violència sexual (situació actual de víctima morta)	886
Assassinats selectius	180.475
Desaparegut, va aparèixer mort	8.287
Atemptat terrorista	758
Desaparició forçada	80.674

Tipologia	Víctimes fatals
Segrest	37.694
Reclutament i utilització de xiquetes, xiquets i adolescents	17.892
Violència sexual	15.750

Font: Observatori del Centre Nacional de Memòria Històrica (2021). Data de tall: 31 de març 2021

No obstant això, diferents organismes no governamentals afirmen que aquestes dades no es corresponen amb la realitat i poden ser superiors; fins i tot l'entitat estatal denominada Unitat per a l'Atenció i Reparació Integral a les Víctimes estableix que 9.123.123 és el nombre de víctimes que estan en el seu registre únic tipificades de múltiples maneres (Unidad de Víctimas, 2021).

Ara bé, l'estudi de la història recent d'aquesta confrontació, segons Ríos (2016), mostra les principals línies d'indagació ancorades al naixement i l'evolució de les guerrilles de les Forces Armades Revolucionàries de Colòmbia, Exèrcit del Poble (FARC-EP) i l'Exèrcit d'Alliberament Nacional (ELN), així com al paramilitarisme. Alhora, s'ha assumit una ruta d'indagació en relació amb les fonts de finançament dels diferents grups.

No obstant això, des de fa alguns anys van començar a aparèixer indagacions que van explorar els impactes de la guerra sobre les víctimes del conflicte i,

especialment, sobre aquelles experiències que han sigut silenciades i que emergeixen recentment amb més dinamisme: «En aquest país per a tots, les víctimes i les seues experiències no poden ser alienes o invisibilitzades» (Centro Nacional de Memoria Histórica, 2018: 12).

Amb la Llei de víctimes i restitució de terres (Congreso de la República de Colombia, 2011), es va començar a preveure diferents accions que consideren com una realitat el postconflicte. Després, en 2016, amb la signatura dels acords de pau amb les FARC-EP, molts sectors socials van considerar que la fi del conflicte s'acostava.

Així, buscant anar més enllà de la Llei de víctimes i restitució de terres, van emergir multiplicitat d'experiències que van avançar més enllà de les compressions legals sobre víctima (Aranguren Romero, 2017; Ramírez Hernández i Leguizamon Arias, 2020; Ortega, Sánchez, Merchán, i Vélez, 2015) i que s'inscriuen en relació amb l'experiència

vital que implica vulneració de drets o resistències individuals i col·lectives que esdevenen postures contrahegemòniques a la llei esmentada. Només per il·lustrar, s'ha de dir que cada vegada són més freqüents els estudis que aborden aspectes de les víctimes supervivents relacionats amb les famílies (Ospina-Alvarado, Varón-Vega, i Cardona-Salazar, 2020; Moreno Acero, Díaz Santos, i Rojas García, 2021); xiquetes, xiquets i joves (Patiño Castaño, 2020; Cerquera Córdoba, Matajira Camacho, i Peña Peña, 2020; Cardona-Isaza i Díaz-Posada, 2021; Díaz, Amézquita, Zuluaga, i Arcila, 2021); docents (Olave-Arias, Gómez-Arcila, i Cisneros-Estupiñán, 2021; Ortega-Iglesias i Valencia-Espejo, 2020; Ortega, Silgado, i Villa, 2019); comunitats trans i LGTBI (Martínez Martínez, Sánchez Tamayo, i Ibarra Padilla, 2021; Colective Virus Epistemológico, 2020), i dones víctimes (Atencio Gómez, 2020; Martínez Merlo, Guerra Ramírez, i Suárez Villa, 2020).

En tot cas, mostrar aquestes experiències de victimització ha promogut mirades sobre el restabliment de drets (Besalduch, 2021), el perdó i les accions de pau (Vasquez Santamaria i Alzate Alzate, 2021; Romero i Gómez, 2021; Gomajoa, 2021); accions totes que permeten posar en relleu les pràctiques de resistència i empoderament davant del conflicte (Bello Tocancipá i Aranguren Romero, 2020; Ríos Sierra, 2016), així com el lloc de les dones com a víctimes supervivents (Romero i Gómez, 2021; Chavez Plazas, Camacho Kurmen, i Ramirez Mahecha, 2021; Buitrago Echeverry, 2021; Echeverri Arias i Hernández Bolívar, 2021).

TRAJECTÒRIES I REACCIONS A LA LLEI DE VÍCTIMES

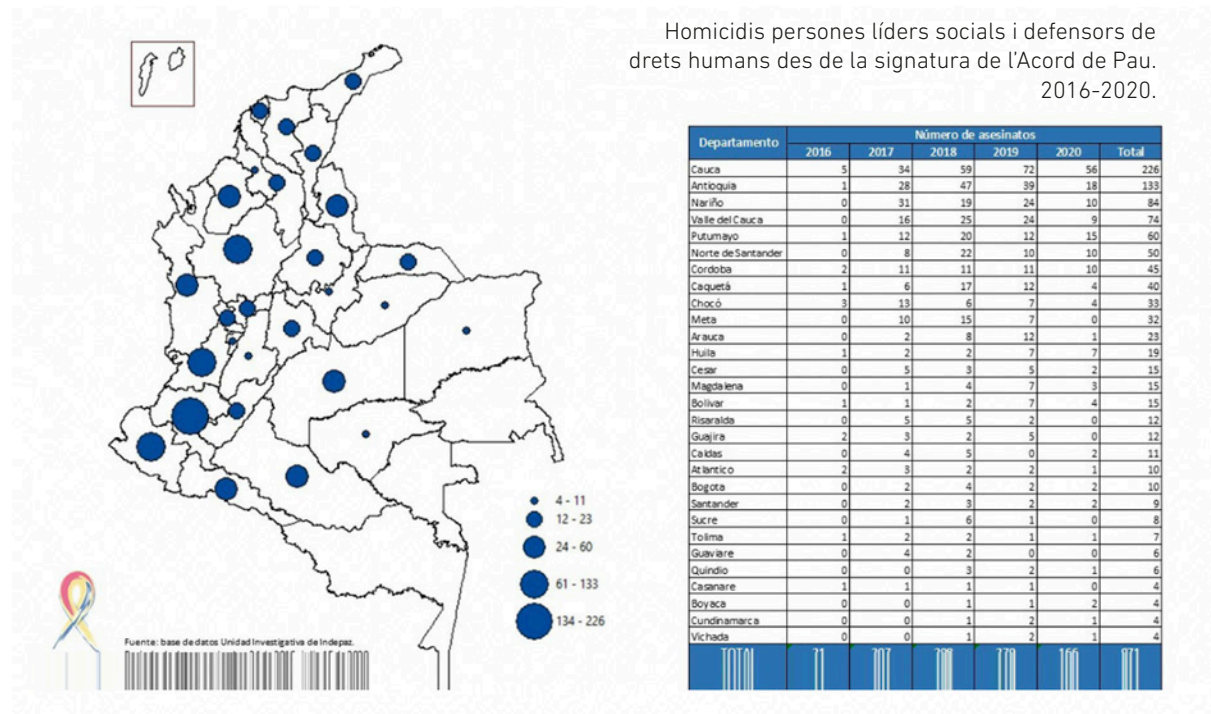
Tot i que la Llei de víctimes a Colòmbia es va plantejar com una oportunitat jurídica per al reconeixement i la reparació dels afectats pel conflicte armat, no va ser suficient. La seua vigència estava plantejada fins al 8 de gener de 2021, però es va ampliar, en part per la pressió dels moviments de víctimes, i d'aquesta manera es va estendre fins al 10 de juny de 2031, amb la Llei 2078, del 8 de gener de 2021.

Algunes raons que les víctimes van exposar per a aquesta extensió és que era necessari que la llei coincidís amb la vigència establida per al compliment de l'acord de pau subscrit pel Govern Nacional i l'exguerrilla de les FARC-EP. Sobretot, tenint en compte aquest acord, plantegen condicions per a la veritat, la justícia, la reparació i la no-repetició. A això se suma, des de la perspectiva dels moviments de víctimes, que el govern no ha demostrat donar resposta efectiva a les expectatives i reclamacions de les víctimes supervivents (Castillo, 2019).

La baixa eficàcia de l'Estat se suma a la corrupció, que va veure en aquesta pròrroga un camp perquè algunes bancades d'ultradreta presentessin propostes de modificació, en què les víctimes, reclamants de terres, siguen les que hagen de presentar proves, la qual cosa beneficiaria els terratinents que en algun moment van ser acusats com a desposseïdors. Davant d'això, el moviment de víctimes ha fet evidents els actes de corrupció que encara es presenten com a forces opositores als esforços per la veritat, la justícia, la reparació i la no-repetició.

L'altra gran petició dels moviments socials de víctimes se centra en la necessitat de no exposar en aquestes lleis un llenguatge que desvirtua la noció de conflicte armat, fins al punt d'arribar a negar-lo. Davant d'això, s'ha pressionat per fer una revisió dels informes elaborats per la Comissió Legal de Seguiment, ja que s'aprecien fissures en la implementació de la Llei de víctimes, així com la urgència de millorar els mecanismes d'articulació institucional (Castillo, 2019).

Aquestes exigències i accions de vigilància de les víctimes sobre la Llei 1448 s'han constituït com a aportacions significatives als processos de reparació; però també han generat amenaces sobre la vida dels defensors de drets humans que silencien les experiències de victimització (Pacifistas, 2018). D'acord amb l'Institut d'Estudis per al Desenvolupament i la Pau (Indepaz), els assassinats de líders socials i defensors de drets humans han sigut sistemàtics en la guerra i han augmentat dramàticament en els últims anys (vegeu el Gràfic 1).

Gràfic 1. Líders socials assassinats 2016-2020

Font: Indepaz (2021)

Aquesta sistematicitat d'extermini del moviment social de víctimes a Colòmbia és clara. Només en 2021 (tall al 26 d'abril) han sigut assassinats o han desaparegut 74 líders i excombatents (Indepaz, 2021). Així, s'ha posat en la discussió la protecció i garantia de drets dels líders socials i, especialment, aquells que són reclamants de terres i, sobretot, els pertanyents a grups ètnics i afrocolombians:

Les dades a escala nacional indiquen que el 9,67 % de les víctimes de tot el país (813.080) són afrodescendents. Els fets de més ocurrència entre la població negra, *raizal* i *palenquera* són el desplaçament forçat (unes 792.000 persones); l'amenaça (uns 41.000 fets reportats); l'homicidi (vora 34.700 víctimes directes i indirectes); els combats i les fustigacions (14.195 fets reportats), i els delictes contra la integritat i llibertat sexual (2.584 casos reportats). Cal dir que a cada persona

va poder ocórrer-li més d'un fet victimitzant (Unidad de Víctimas, 2017).

Moltes de les víctimes supervivents han sigut dones negres, desplaçades, que han liderat estratègies contrahegemòniques en relació amb la reparació; com en el cas de les poblacions afrocolombianes, en les quals s'ha esdevingut el que s'ha denominat ecogenoetnòcid, el qual es tracta d'un silenciament instrumentat per les institucions de l'Estat, que es desplaça a tots els àmbits (Arboleda Quiñones, 2018: 94). Aquesta postura mostra la tensió que, en el cas de les víctimes afrocolombianes, es viu entorn de la veritat sociohistòrica i jurídica, per a visibilitzar les lluites, memòries dissidents i resistències dignificants que els pobles afro han consolidat històricament. Per això, a Colòmbia, la força dels processos de mobilització d'aquesta població no ha de ser analitzada com a cas a banda, sinó com una força contrahegemònica amb potència política.

HORITZÓ METODOLÒGIC

Des d'una perspectiva decolonial, aquest treball s'orienta per tres principis (fases) fonamentals pels quals es dona veu al diàleg amb les comunitats o els subjectes que s'acompanyen (Smith, 1999; Ortiz Ocaña i Arias López, 2019). Aquests són: *a) contemplar comunal*, en el qual tots i cadascun dels actors decolonials contempla a l'altre i es contemplen a si mateixos; perquè és emotiu-col·laboratiu, és a dir, un co-contemplar, un posar-se davant de. No sols observar l'altre, sinó posar-nos davant d'ell perquè també ens observe; es constitueix en un exercici de biopraxi. *b) conversar alternatiu*. Se centra en el diàleg intercultural amb una conversa afectiva i reflexiva, sense supòsits, sense expectatives, sense a priori, sense condicions, permetent que l'*altre* també pregunte i expresse les seues emocions, judicis i valoracions; és un diàleg respectuós i solidari, amb afecte, entre iguals. El diàleg intercultural no és una entrevista, en la qual una cultura predomina sobre l'altra, és una conversa espontània i fluida, emergent. Tampoc és un grup de debat entre cultures, és una conversa que esdevé col·lectiva i emergent, d'aprenentatge. El diàleg intercultural és una configuració holística de discursos diversos, en els quals s'entrellacen de manera dialèctica sabers *altres*, coneixements vàlids situats que representen la identitat cultural. *c) reflexionar configuratiu*. El mediador decolonial no ha de, només, contemplar al —i conversar amb— l'altre, sinó que ha de configurar un coneixement decolonial que es desprenga del patró modern/colonial de poder. Això s'aconsegueix mitjançant la reflexió configurativa, mitjançant la qual escrivim el nostre sentir-pensar configurat de manera comunal.

Amb aquest horitzó decolonial, es va dur a terme el procés investigador que tenia per objectiu mostrar experiències d'agenciaments polític contrahegemònic d'un grup de dones afrocolombianes víctimes supervivents, davant de la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres. Es va fer acompanyament, entre els anys 2016 i 2020, a 120 dones afrocolombianes entre els 26-60 anys, provinents de la zona del pacífic colombià, pertanyents a dues organitzacions (Afromupaz i Afrodes), que són declarades subjectes de reparació col·lectiva

mitjançant resolucions expedides sota la Llei 1448, i que per les seues accions es converteixen en casos emblemàtics de resistència contrahegemònica. Es van efectuar 26 tallers i 35 entrevistes, així com registres de diari de camp, en els quals les participants i els investigadors van assumir els tres principis esmentats abans; també es van utilitzar algunes publicacions d'aquests col·lectius i entrevistes fetes en mitjans de comunicació. Aquesta informació es va interpretar seguint els rumbos de l'anàlisi de contingut (Krippendorff, 1990; Navarro i Díaz, 1999).

RESISTÈNCIES CONTRAHEGEMÒNIQUES DE DONES VÍCTIMES SUPERVIVENTS AFROCOLOMBIANES

S'ha establert que, en el conflicte armat colombià, de les víctimes supervivents, 550.354 són dones negres, afrocolombianes, *raizals* i *palenqueres* (Unidad de Víctimas, 2019); moltes d'elles s'han organitzat i consolidat com a gestores de processos contrahegemònics quan proposen altres mecanismes, eines i reivindicacions que han de fer-se presents en els processos de reparació.

Per al Centre Internacional de Justícia Transicional (2015), el recorregut que les comunitats negres han fet en el marc de reparació ha visibilitzat l'enorme necessitat d'ajustar els models d'acompanyament en pro del reconeixement dels sabers ancestrals i les cosmovisions pròpies de les comunitats que permeten, no sols a elles, sinó a l'Estat, evidenciar aquelles altres dinàmiques socials i culturals en les quals els processos de sanació es desenvolupen, per a visibilitzar els aspectes relacionals i experiencials de les víctimes supervivents (Walsh, 2009).

En aquesta línia, dues estratègies de reparació apareixen com a experiències de resistència col·lectiva de víctimes supervivents: una denominada La Huerta al Perejil, d'Afromupaz, i l'altra, La Comadre - Trenzando la Paz, d'Afrodes. Des d'aquests col·lectius s'han impulsat apostes de reparació basades en els sabers ancestrals i en les seues formes de sanació, que han permès l'emergència de la categoria *pedagogia ethopolítica*, compresa com aquella «que instal·la formes

de sosteniment de la vida ancorades profundament en la circulació de coneixement ancestral, en què s'expressa una manera concreta de reproducció de la vida en conjunt, uns discursos que es donen a través de la cura i de les pràctiques concretes de reproduir-lo per a altres» (Cruz Castillo, 2021).

L'exercici de construcció experiencial de sabers ancestrals té un component del poder etnicopopular emergent de les pràctiques col·lectives i, alhora, conté valors de subjectivitats marcades per la guerra, raó per la qual es recorre a estratègies d'afrontament i enfortiment, amb processos formatius des de la identitat afro en el context d'una pau basada en el reconeixement; fins al punt que el perdó i la reconciliació ocupen un lloc primordial en la reparació col·lectiva que les mateixes dones han creat d'acord amb la seua cosmologia:

Llavors hi havia com tant ressentiment, hi havia com tant dolor, com tant d'odi davant d'aquella situació, que quan recentment Afropupaz naix, les dones ens deien «quan ho muntem, ens venjarem dels homes», és a dir, dels homes i d'aquells homes. I algunes déiem «no, el que nosaltres volem és donar-nos el permís de dir que vosté no em victimitzarà, jo no soc la víctima de ningú», és a dir, com que va ser dur (Lideresa 12, La Huerta al Perejil).

El desafiament al qual s'enfronten les dones líders en la lluita per educar en la pau des de processos formatius basats en l'ancestralitat i la cura suposa sobreviure simbòlicament en el món de l'oblit i la discriminació, per tant, defensar la seua pròpia existència i, a més, ensenyar «la manera de transitar-la, construir-la i viure-la» (Quintar i Quiñones, 2016: 24). Aquesta ruta és evident en l'aposta denominada *pedagogia ethopolítica*, la qual assumeix, almenys, quatre elements.

El primer remet al fet que la pedagogia emergent en els escenaris de les col·lectivitats parteix des de processos d'agenciament polític alternatiu del fet de ser afro, comprenent l'agenciament polític alternatiu com la consciència pràctica, discursiva i popular. És a dir, la reflexió entorn d'aquells discursos i accions que es

desenvolupen en un entorn específic tenint en compte les condicions socioculturals, que, en el cas particular de les comunitats afro, és un context en què històricament s'han generat pràctiques de violència estructurades. Addicionalment, aquest agenciament visibilitza la capacitat de manifestar, des de la reflexió, expressions narratives que interpreten els fets viscuts desenvolupant espais com a alternatives de resistència des dels moviments socials i veus *subalternitzades* que qüestionen la jerarquia institucional per a crear relacions horitzontals que promouen una alteritat, per la qual cosa es pot identificar la comprensió crítica de la història i pràctiques formatives per a l'emancipació com un poder col·lectiu.

El fet d'agenciar té, per tant, un caràcter col·lectiu; és a dir, les accions desenvolupades sempre en coexistència amb altres actors (Copete Torres, 2014). Això s'evidencia en l'exercici de narrar el passat, en què destaquen el paper del relat i, en posicionar els seus sabers ancestrals, es generen espais d'interpel·lació del dolor per a sanar i empoderar:

És que, mire, nosaltres també, en territori, aquells espais van nàixer perquè nosaltres només ens tenim a nosaltres mateixos, no tenim l'Estat! Només ens tenim a nosaltres i entre nosaltres fem les nostres dinàmiques de com ens associem, com ens organitzem, com no permetem que hi haja violència en el territori, com no permetem, per exemple, que la veïna se'n vaja i es baralle amb l'altra i com s'han d'arreglar, com conciliem (Lideresa 2, La Comadre).

Així, l'agenciament polític alternatiu des del fet de ser afro parteix del reconeixement dels mecanismes de poder que incideixen en la història de les comunitats; és a dir, s'endinsen en les seues memòries per a comprendre les relacions jeràrquiques que vulneren els drets, siga per fet o omissió. Així, es qüestionen dimensions socials, culturals, polítiques i legals per a definir la seua postura davant de la reparació i sanació. En els seus discursos es pot observar la capacitat d'anàlisi del context. En conseqüència, es perceben a si mateixes com a col·lectivitat que és protagonista de la seua constitució intersubjectiva, per a reinvin-

dicar els seus drets des d'un enfocament diferencial, territorial i transformador que evidencia les veus de les supervivents:

A nosaltres no ens serveixen les propostes des de l'Estat, perquè, com li vaig explicar, en termes de sanació i d'atenció psicosocial, ells no entenen ni els interessa entendre les nostres dinàmiques, ens invisibilitzen, per això l'aposta de nosaltres és que es plasme, que es tinguin en compte els processos de sanació, d'atenció psicosocial i de reparació col·lectiva des de les nostres pràctiques ancestrals. Això és fonamental per a la reparació! (Lideresa 19, La Comadre).

Recorde tant aquell dia en què teníem excombatents de les FARC i del Paramilitarisme, en què la majoria érem víctimes de paramilitars. Ells no esperaven la sorpresa que es van endur, trobar-se amb unes supervivents tan fortes i empoderades, suaven fred. La idea és construir. És un pas molt difícil, perquè és molt dur estar de tu a tu amb la persona que et va fer mal, i aquella gent va plorar (Lideresa 11, La Huerta al Perejil).

El segon element és *fortificar processos identitaris a través d'accions col·lectives de resistència, amb un component reflexiu de la seua historicitat*. Pensar en una pedagogia alternativa que vincule els coneixements d'una comunitat afro és qüestionar-se sobre els impactes socioculturals que han viscut col·lectivament en un context de violència històrica i conflicte armat. És indispensable reconèixer les múltiples resistències col·lectives que han construït per mitjà d'accions que sorgeixen de l'apropiació de la seua identitat. En aquest sentit, es pot evidenciar que Afromupaz i Afrodes reproduïxen processos per a reforçar la dignitat negra afro a partir d'elements històrics, els quals estan carregats de significats que representen memòries de la seua ancestralitat:

Sanar, nosaltres com a poble afro, nosaltres sanem amb pràctiques i nosaltres tenim la nostra manera de sanar, és el que nosaltres proposem ara a través d'un projecte que es diu «Pacífico ancestral», i és el que nosaltres volem donar a entendre, que

nosaltres, com que som diferents, tenim unes altres maneres i una altra connotació de sanar-nos. Per exemple, nosaltres no sanem amb les pràctiques de xarrades (Lideresa 4, La Comadre).

Això possibilita acostar-se a la història de discriminació i violència cap a les comunitats, com també promoure pensament crític sobre el passat. D'igual manera, permet insistir en la reivindicació del dret a la reparació ètnica de les comunitats negres a través de repertoris de resistències davant dels conflictes d'un país que ha sigut marcat per la guerra. S'evidencia la reflexió constant sobre la *memòria col·lectiva* que descentralitza una perspectiva colonial de la història dels pobles afro i transcendeix a una altra de decolonial que qüestiona els paràmetres d'una reparació cap a les víctimes imposats des d'altres epistemes, que poden arribar a negar els sabers ancestrals (Díaz Meza, 2010). Això suposa parlar de la conflictivitat i el dany sobre aquests pobles més enllà del conflicte. Amb això, aquests col·lectius de dones posen l'accent en espais en els quals es recorden les arrels i es construeix identitat d'un col·lectiu apropiant pràctiques particulars del *fet de ser afro*, i així transmetre a les següents generacions el sentiment de pertànyer i ser, per a poder donar sentit al fet de sanar i polititzar el dolor:

La memòria és no oblidar qui som, no? El seu paper és molt important, perquè, en el que hem fet, en això de les *tongas*, doncs u s'adona que quan u torna com a recordar la seua terra, com a aquell fet de ser que era u, com que això l'ompli i ajuda també al fet que totes les coses roïnes de les experiències es resignifiquen (Lideresa 27, La Comadre).

En conseqüència, els elements ethopolítics es relacionen amb el fet d'estar, sentir, existir, fer, pensar, mirar, escoltar, saber d'una altra manera, des de la mateixa identitat afro. Els contes, les metàfores, els cants d'*alabaos*² i l'art en general que sorgeix de visibilitzar, primer, les injustícies cap a les comunitats

2 Rituals mortuoris de les comunitats afro del Pacífic colombià, que són usats com a cants per a recrear el dolor viscut i, alhora, explicar-lo col·lectivament.

afro i, en aquest cas, cap a dones per a donar un lloc a la cosmologia que resignifica el dolor:

Sempre em pregunten, per què els cants? En què ens serveixen els cants? Els cants són una manera de tornar a reconciliar-me amb el cos —siga els cants o el ball— [...] és una manera de tornar a moure'm, tornar a parlar. Quan les dones, en general, o no sols les dones, perquè també ens vam adonar, amb els homes, els xiquets, els joves, que quan es viu un tema de violència —i sobretot nosaltres, que el vivim en el marc del conflicte— u es comença a protegir: apretar molt les mans [...] t'endureixes, el cos s'endureix, llavors és una manera de llevar-nos, de dir «no em toque, no em mire» [...] Llavors, una manera de reconciliar-me és tornar a moure el cos, és tornar a obrir la boca, llavors cantar és tornar a obrir la boca, és tornar a obrir les parts en què estic tan amarrada [...] o siga tots els meus sentits, tornar-los a posar en posició de donar-me el permís, de donar-me el permís per a viure. Viure es viu des d'això, es viu des del sentir, del tornar a pessigar els meus sentits, de tornar a sentir sabor en els aliments, perquè, clar, estàs vivint un moment tan difícil que u no es dona el permís ni tan sols de sentir gust en l'alimentació, llavors menges perquè has de menjar. Per tant, és tornar a sentir això que és tan deliciós, és part de la vida, és tornar a compartir sincerament amb u mateix i amb la vida en general. (Lideresa 32, La Huerta al Perejil).

El tercer element és el *reconeixement de l'àmbit imaginatiu i narratiu com a pont per a sanar*, cosa que permet alhora la col·lectivitat del patiment i les seues alternatives. Walsh (2014) descriu l'ús d'aquests elements com a desestabilitzadors d'un ordre hegemònic, lineal i precís. Així, el fet d'accionar amb sentit pedagògic d'allò que és simbòlic i ancestral pren força per a relatar en conjunt les múltiples lectures realitzades des del subjecte crític, que conté un missatge intrínsec, quasi invisible per a l'alié, aquell que no veu més enllà del dolor i el seu significat. Un dels exemples són els contes, els *alabaos* i les danses en els quals relaten des de la metàfora els moments que van passar per a arribar a la seua veritat, al perdó i al

ressorgir. Un d'aquests *alabaos* es titula *Las setenta de la Huerta*, i, d'acord amb María Eugenia (*lideresa*), relata el viatge de setanta dones en una canoa, que al capdavant desitja narrar la fortalesa:

Per aquelles setanta que avui són tan diferents, valentes, treballadores, compromeses, s'alcen dia rere dia, lluiten, identifiquen oportunitats i s'enfronten des de les seues forteses, proposen, produeixen vida i dignifiquen el que són; sanar no és riquesa, però tampoc és pobresa, només és sentir-me bé amb mi mateixa i amb les altres (Urrutia, 2014: 42).

Aquest element en particular dona presència a la persistència, insistència i pervivència de l'àmbit de colonial; és a dir, el treball de mantenir i preservar les memòries de dolor, així com les memòries de la sanació, s'emmarquen en repertoris creatius que configuren un llenguatge afro intrínsec i crític; d'aquesta manera, «obrin una finestra cap a les pràctiques insurgents, polítiques, socials, culturals, epistemiques i existencials que ensenyen com rebel·lar-se, resistir, seguir, créixer i viure» (Walsh, 2014: 32). Això es veu reflectit en els *alabaos*, en els contes que s'elaboren al voltant de dones que reviu el dolor i en l'ús de paraules ancestrals adaptades per a relacionar-se actualment amb les companyes com Sawabona i Shikabona, en les metàfores sobre elements territorials que compleixen amb promoure l'esperança:

En aquella Huerta al Perejil, el que fem és cantar, dansar, explicar què sentim, és traure-ho tot. Primer que tot, és traure tot això roí que sentim i, ja després de traure tot això roí, ens embarquem en la canoa dels somnis. Després d'embarcar-nos en la canoa dels somnis, ja comencem a mirar-ho tot diferent, ja arribem a un pas que es diu «Sawabona i Shikabona», que és on ens subratlla com som d'importants com a persones i per a la nostra comunitat, i on ja nosaltres tenim l'autoestima alta i ens podem dir «jo soc important per al meu grup i jo soc important per a les persones que són ací, soc una persona que està sempre posada a servir perquè soc una persona responsable, perquè soc una persona que vol estar en comunitat» (Lideresa 8, La Huerta al Perejil).

En aquest ús del fet imaginatiu i narratiu, ancorat a processos de reparació, hi ha accions per a la humanització, és a dir, passar a ser, a existir, desestructurant categories de vulnerabilitat, com bé s'analitza amb la interseccionalitat. En segon lloc, es reforcen les tàctiques i estratègies de l'herència alliberadora, aquelles que sorgien sota l'opressió, les quals avui dia continuen vives enmig del conflicte armat i la por, com el comaratge³ i l'essència espiritual en els rituals:

La Comadre és com per a veure com ens ajuntem, com ens ajudem per a eixir d'aquesta situació, llavors ella va entrar a La Comadre a escala nacional [...] que mirant el tema de la dona negra, la vulnerabilitat que tenim moltes, com aquells factors de vulnerabilitat de discriminació racial, la discriminació de gènere, i, a banda, ve la violència cap al sexe, llavors les dones negres tenim unes especificitats que aguditzen el conflicte, llavors ella va voler mostrar això, destacar-ho perquè es reconegués com a grup de dones d'agrupació col·lectiva, sí? I, com a polítiques, llavors l'aposta va ser La Comadre (Lideresa 28, La Comadre).

El quart element que descriu aquests espais i consolida una pedagogia ethopolítica consisteix a *visibilitzar els elements culturals que construeixen un poder etnicopopular*; és a dir, la trajectòria de reflexionar sobre la història, reconèixer el paper de la identitat i el poder alliberador i polític de narrar contribueix a l'empoderament de la comunitat afro. Aquest element fa referència a posicionar aquest repertori identitari en escenaris de la vida política, llocs col·lectius en diàleg institucional, on siga possible gestionar propostes, raó per la qual aquests dos col·lectius són part del Comitè de Coordinació de Subjectes Nacionals de Reparació Col·lectius, conformat l'any 2016, com una proposta per a ser participants de les decisions i la construcció de polítiques públiques que aporten a la reparació de la memòria.

³ El comaratge és una figura comunitària entre dones usada al Pacífic colombià per a referir-se a la solidaritat, l'empatia, la cura i el compromís entre elles, que va des de prestar-se menjar, cuidar dels fills o ser incondicionals davant de les necessitats de l'altra.

Amb aquests elements, les experiències d'aquestes associacions afro, de les quals hem parlat, mostren maneres noves per a alçar les seues veus i obrir espais per a un reconeixement que permeta acostaments als àmbits polítics, fins al punt de configurar-se en casos emblemàtics entre les organitzacions de víctimes de reparació col·lectiva, per a així comptar amb el reconeixement de sectors de la societat civil colombiana i internacional.

CONCLUSIONS

Com a exercici polític, les dues experiències emblemàtiques ací presentades mostren resistència crítica per mitjà de pràctiques d'empoderament davant l'ordre institucional tradicional que va intentar posar en marxa la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres. Les dones afrocolombianes d'aquests moviments, en les seues experiències contrahegemòniques, donen compte de noves maneres d'agenciar el dolor i la reparació, des de les dimensions comunitàries en les quals resisteixen a la marca de ser víctimes supervivents de la guerra a Colòmbia.

Així, com a casos emblemàtics, en Afromupaz i Afrodes es despleguen estratègies d'aprenentatge en les quals les dones aprenen i desenvolupen capacitats des dels seus coneixements ancestrals i territorials, de tal manera que s'apropien de la seua identitat col·lectivocultural per a sanar els fets històrics traumàtics per a després transmetre això de generació en generació i suscitar una pedagogia legítima des del *fet de ser afro*. En conseqüència, les pràctiques socials i la justícia s'articulen per a posicionar políticament subjectes col·lectius amb un rol actiu davant de processos de reparació i protecció de la comunitat.

Tant Afromupaz com Afrodes s'han unit amb altres organitzacions i col·lectius declarats com a *subjectes de reparació col·lectius amb incidència nacional*, en una aposta per generar estratègies des de les víctimes. Les particularitats dels danys s'han fet visibles i, amb això, han impulsat processos populars, locals i territorialitzats amb incidència política des de les seues veus. En la mateixa via, han mostrat les limitacions

de la Llei 1448, les seues contradiccions conceptuals, polítiques i operatives, que a vegades revictimitzen i que no atenen l'arrel del conflicte i els seus mecanismes de reproducció estructural.

La manera en què aquestes comunitats han agenciat les seues experiències ha permès proposar una ruta de comprensió formativa que s'ha denominat *pedagogia ethopolítica*. Aquesta posseeix, almenys, els elements següents: generar processos d'agenciament polític alternatiu del fet de ser afro; fortificar processos identitaris a través d'accions col·lectives de resistència, amb un component reflexiu de la seua historicitat; enfortir el reconeixement del fet imaginatiu i narratiu com a pont per a sanar, i, finalment, mostrar els elements culturals que construeixen un poder etnicopopular. Aquesta ruta, nascuda de les experiències concretes, pot operar un itinerari per a abordar contextos similars de victimització.

L'experiència dels col·lectius de dones afrocolombianes exposats ací ha posat en el centre la discussió per la

noció de víctima, i ha donat pas a una lògica de víctima sofrent a víctima supervivent. Així, s'evidencia la capacitat d'agència que aquestes posseeixen i, alhora, la necessitat de ser escoltades des d'una mirada no racialitzada de la vida i el territori, fent d'aquestes accions no sols actes de reclam, sinó també processos epistèmics propis des de les seues vivències, en què donar nom, nomenar i polititzar ha sigut part del seu exercici polític en col·lectiu.

L'ampliació de la Llei 1448 no és necessàriament una garantia de reparació, raó per la qual les organitzacions de víctimes han obert el debat a les comprensions sobre la reparació i el conflicte, ja que la llei només en fa un reconeixement parcial. En aquesta discussió, la reparació des de les víctimes ha d'al·ludir a processos més amplis, plurals, ètnics, de gènere i territorials, en què s'analitze la historicitat del conflicte i les seues afectacions, que històricament han obeït a un patró colonial de poder.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aranguren Romero, J. P. (2017). Efectividad del daño y desdibujamiento del sujeto: aproximaciones a las narrativas sobre el sufrimiento en el conflicto armado colombiano. *Revista de Estudios Sociales* (60), 61-71. doi:<https://dx.doi.org/10.7440/res60.2017.05>
- Arboleda Quiñones, S. (2018). Rutas para perfilar el ecogenoetnocidio afrocolombiano: hacia una conceptualización desde la justicia histórica. *Nómadas* (50), 93-109. doi:[10.30578/nomadas.n50a6](https://doi.org/10.30578/nomadas.n50a6)
- Atencio Gómez, M. S. (2020). Los derechos de las mujeres víctimas del conflicto armado colombiano. *Revista Científica General José María Córdova*, 18(30), 401-415. doi: <https://doi.org/10.21830/19006586.584>
- Bello Tocancipá, A. C., i Aranguren Romero, J. P. (2020). Voces de hilo y aguja: construcciones de sentido y gestión emocional por medio de prácticas textiles en el conflicto armado colombiano. H-ART. *Revista de historia, teoría y crítica de arte* (6), 181-204. doi:<https://doi.org/10.25025/hart06.2020.10>

- Besalduch, E. J. (2021). El proceso administrativo de restablecimiento de derechos en el caso de niñas desvinculadas de grupos armados ilegales en Colombia. *Revista Electrónica de Estudios Penales y de la Seguridad* (7 Especial), 1-13.
- Buitrago Echeverry, C. (2021). Empoderamiento y resistencia de las mujeres desplazadas víctimas del conflicto armado colombiano del barrio Pinar del Río (Barranquilla). *Revista de Investigaciones Feministas*, 12(1), 203-214. doi:<https://dx.doi.org/10.5209/infe.69082>
- Cardona-Isaza, A. D., i Díaz-Posada, L. E. (2021). Habilidades para la vida en jóvenes que han sido víctimas del conflicto armado en Colombia. *Revista Colombiana de Ciencias Sociales*, 12(1), 76-94. doi:<https://doi.org/10.21501/22161201.3309>
- Castillo, L. A. (22 d'octubre de 2019). *Opinión: Prórroga la ley de víctimas, necesaria pero riesgosa*. Recuperat el 3 de maig de 2021 de: <https://movimientodevictimas.org/prorroga-la-ley-de-victimas-necesaria-pero-riesgosa/>
- Centro Internacional de Justicia Transicional (març de 2015). *Centro InternacionaEstudio sobre la implementación del Programa de Reparación Individual en Colombia*. Recuperat de: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-COL-Estudio-reparacion-individual-2015.pdf>
- Centro Nacional de Memoria Histórica (2018). *La memoria nos abre camino: balance metodológico del CNMH*. Centro Nacional de Memoria Histórica.
- Cerquera Córdoba, A. M., Matajira Camacho, Y. J., i Peña Peña, A. J. (2020). Estrategias de Afrontamiento y Nivel de Resiliencia Presentes en Adultos Jóvenes Víctimas del Conflicto Armado Colombiano: Un Estudio Correlacional. *Psykhe*, 29(2), 1-14. doi:<https://doi.org/10.7764/psykhe.29.2.1513>
- Chavez Plazas, Y., Camacho Kurmen, J., i Ramirez Mahecha, M. (2021). *Mujeres rurales tejiendo el cambio. Una experiencia de apropiación social del conocimiento en el municipio de Viotá*. Redilpe-Universidad Colegio Mayor de Cundinamarca.
- Colective Virus Epistemológico (2020). Conocimientos, activismos trans y justicia epistemológica como reparación colectiva en Colombia. *Nómadas* (53), 69-85. doi:10.30578/nomadas.n53a4
- Congreso de la República de Colombia (10 de juny de 2011). *Ley 1448 de 2011. Ley de víctimas y restitución de tierras. Por la cual se dictan medidas de atención, asistencia y reparación integral a las víctimas del conflicto armado interno y se dictan otras disposiciones*. Recuperat el 23 d'abril de 2020 de: <https://www.unidadvictimas.gov.co/sites/default/files/documentosbiblioteca/ley-1448-de-2011.pdf>
- Copete Torres, J. D. (2014). *Minería, Agenciamiento Político y Alternativas para la defensa del territorio. El caso del corregimiento de la Toma Cauca*. Bogotá: Pontificia Universidad Javeriana.
- Cruz Castillo, A. L. (2021). *Pedagogía ethopolítica desde la lectura de los saberes ancestrales en acciones colectivas de organizaciones de mujeres afrocolombianas víctimas sobrevivientes en el marco de procesos de reparación de la Ley 1448* [Tesi doctoral]. Universidad de La Salle.
- Díaz Meza, C. J. (2010). Hacia una pedagogía en clave decolonial: entre aperturas, búsquedas y posibilidades. *Tábula Rasa* (13), 217-233.
- Díaz, V., Amézquita, J., Zuluaga, D., i Arcila, W. O. (2021). Tendencias investigativas sobre inclusión educativa en niños y niñas víctimas del conflicto armado. *Revista Latinoamericana de Estudios Educativos*, 17(1), 11-35. doi:<https://doi.org/10.17151/rlee.2021.17.1.2>
- Echeverri Arias, A., i Hernández Bolívar, M. (2021). Reconstrucción de la memoria histórica y desarrollo del tejido social en comunidades Afrodescendientes. *Cultura, Educación y Sociedad*, 12(1), 119-132. doi:<http://dx.doi.org/10.17981/cultedusoc.12.1.2021.08>
- Gomajoa, J. P. (2021). Formación de mediadores escolares en territorios de conflicto armado: el caso de la Escuela Normal Superior de La Cruz-Nariño. *Revista Logos Ciencia & Tecnología*, 13(1), 80-95. doi:<https://doi.org/10.22335/rfct.v13i1.1315>
- Indepaz (26 d'abril de 2021). *Observatorio de derechos humanos y conflictividades*. Recuperat de: <http://www.indepaz.org.co/observatorio-de-derechos-humanos-y-conflictividades/>
- Krippendorff, K. (1990). *Metodología de análisis de contenido. Teoría y práctica*. Barcelona: Paidós.
- Martínez Martínez, G. C., Sánchez Tamayo, R., i Ibarra Padilla, A. M. (2021). Violaciones graves a derechos humanos de comunidades LGBTI en el conflicto armado interno colombiano como crimen de lesa humanidad. *Estudios Políticos* (60), 179-202. doi:10.17533/udea.espo.n60a08
- Martínez Merlo, J. A., Guerra Ramírez, M., i Suárez Villa, M. (2020). Experiencias en mujeres víctimas del conflicto armado del municipio de San Juan de Nepomuceno - Colombia. *Ciencia Y Enfermería* (26), 1-9. doi:10.29393/CE26-6EMJM30006
- Moreno Acero, I. D., Díaz Santos, S. E., i Rojas García, A. D. (2021). Desintegración y recomposición de la unidad familiar de las víctimas del conflicto armado en Colombia. *Entramado*, 17(1), 98-121.

- Navarro, P., i Díaz, C. (1999). Análisis de contenido. En J. M. Delgado, i J. Gutiérrez, *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales* (p. 177-244). Madrid: Síntesis.
- Observatorio de Memoria y Conflicto. (2021). *Observatorio de Memoria y Conflicto*. Recuperat el 2 de maig de 2021 de: <http://micrositios.centrodememoriahistorica.gov.co/observatorio/>
- Olave-Arias, G., Gómez-Arcila, N., y Cisneros-Estupiñán, M. (2021). Pronominalización personal en el discurso de docentes víctimas del conflicto armado colombiano. *Educación y Humanismo*, 23(40), 1-18. doi:<https://doi.org/10.17081/eduhum.23.40.4143>
- Ortega, P., Sánchez, C., Merchán, J., i Vélez, G. (2015). *Pedagogía de la memoria para un país amnésico*. Bogotá: Universidad Pedagógica Nacional.
- Ortega, P., Silgado, A., i Villa, Y. (2019). *Entre el desasosiego y el desamparo. Una pedagogía de la alteridad*. Bogotá: Instituto Nacional de Investigación e Innovación Social.
- Ortega-Iglesias, J.-M., i Valencia-Espejo, V.-E. (2020). El perfil docente constructor de paz: concepciones emergentes desde la escuela en el posconflicto colombiano. *Ánfora*, 28(50), 103-132.
- Ortiz Ocaña, A., i Arias López, M. I. (2019). Hacer decolonial: desobedecer a la metodología de investigación. *HALLAZGOS*, 147-166.
- Ospina-Alvarado, M., Varón-Vega, V., i Cardona-Salazar, L. (2020). Narrativas colectivas y memorias del conflicto armado colombiano: Sentidos y prácticas de abuelas y madres de niñas y niños de la primera infancia. *Revista de Psicología y ciencias afines*, 37(1). doi:<https://doi.org/10.16888/interd.2020.37.1.17>
- Pacifistas (9 de juny de 2018). *Pacifista*. Recuperat de: <https://pacifista.tv/notas/la-guia-divergentes-de-la-lucha-de-las-victimas-en-colombia/>
- Patiño Castaño, K. D. (2020). Formación de la conciencia política en niños y jóvenes que participaron activamente del conflicto armado colombiano. *In Itinere. Revista Digital de Estudios Humanísticos de la Universidad FASTA*, 10(1), 53-87.
- Quintar, E., i Quiñones, A. M. (2016). *Memoria histórica, cosmovisión, cosmo-vivencia en el mundo afrocolombiano: problemática social, derechos social y humano en niños, niñas y adolescentes afrocolombianos desplazados víctimas o afectados por violencia del Estado y el conflicto armado*. Buenos Aires: CLACSO.
- Ramírez Hernández, N., i Leguizamón Arias, W. (2020). La naturaleza como víctima en la era del posacuerdo colombiano. *El Ágora USB*, 20(1), 259-273. doi:[10.21500/16578031.4296](https://doi.org/10.21500/16578031.4296)
- Ríos Sierra, J. (2016). La periferalización del conflicto armado colombiano, 2002-2014. *Geopolítica(s). Revista De Estudios Sobre Espacio Y Poder*, 7(2), 251-275. doi:<https://doi.org/10.5209/GEOP.52270>
- Romero, L., i Gómez, J. (2021). Elaboración del duelo en familiares de las víctimas de desaparición forzada en el departamento del Caquetá. *Inclusión & Desarrollo*, 8(1), 117-130.
- Smith, L. (1999). *Decolonizing methodologies: Research and indigenous peoples*. Dunedin: University of New Zealand.
- Unidad de Víctimas (19 de maig de 2017). *32 de cada 100 personas que fueron víctimas del conflicto por hechos ocurridos en el Valle son afrodescendientes*. Recuperat l'1 de maig de 2021 de: [https://www.unidadvictimas.gov.co/es/afrocolombianidad-2017/32-de-cada-100-personas-que-fueron-victimas-del-conflicto-por-hechos#:~:text=Los%20datos%20del%20nivel%20nacional,pa%C3%ADs%20\(813.080\)%20son%20afrodescendientes.&text=%E2%80%9CNuestro%20Registro](https://www.unidadvictimas.gov.co/es/afrocolombianidad-2017/32-de-cada-100-personas-que-fueron-victimas-del-conflicto-por-hechos#:~:text=Los%20datos%20del%20nivel%20nacional,pa%C3%ADs%20(813.080)%20son%20afrodescendientes.&text=%E2%80%9CNuestro%20Registro)
- Unidad de Víctimas (20 de maig de 2019). *Más del 10% de las víctimas en el país son afrocolombianos*. Recuperat el 2 de maig de 2021 de: <https://www.unidadvictimas.gov.co/es/mes-afro-2019/mas-del-10-de-las-victimas-en-el-pais-son-afrocolombianos/46913>
- Unidad de Víctimas (31 de marzo de 2021). *Registro único de víctimas*. Recuperat el 25 d'abril de 2021 de: <https://www.unidadvictimas.gov.co/es/registro-unico-de-victimas-ruv/37394>
- Urrutia, M. E. (2014). *Verdades Ancestrales. La Huerta al Perejil*. Bogotá: Defensoría del Pueblo.
- Vasquez Santamaria, J. E., i Alzate Alzate, N. A. (2021). De narrativas de la violencia a narrativas del perdón: aproximación desde crónicas periodísticas Colombianas. *Justicia*, 26(39), 129-152. doi:<https://doi.org/10.17081/just.26.39.3791>
- Walsh, C. (2009). Interculturalidad crítica y educación intercultural. *Seminario Interculturalidad y Educación. La Paz: Internacional de Integración del Convenio Andrés Bello* (p. 45-67).
- Walsh, C. (2014). *Lo pedagógico y lo decolonial: entretejiendo caminos*. Mèxic: Equipo de En cor to que's pa' largo.

NOTA BIOGRÀFICA

Alba Lucía Cruz Castillo

Doctora en Educació i Societat, Universidad de La Salle, Colòmbia; màster en Estudis de Família i Desenvolupament, Universidad de Caldas; Treballadora Social, Universidad de Caldas; docent investigadora, Escuela de Humanidades y Estudios Sociales de la Universidad de La Salle. Les seues línies de recerca són: moviments socials, estudis de ruralitat i conflicte armat, processos de reparació col·lectiva i estudis afrodispòrics.

Diego Fernando Barragán Giraldo

Doctor en Educació i Societat per la Universitat de Barcelona, Espanya. Degà de la Facultat de Ciencias de la Educación, en la Universidad de La Salle, Bogotá, Colòmbia. Investigador i consultor en àrees de currículum, metodologies de recerca social, filosofia de l'educació i polítiques públiques, articulades al camp del saber pràctic.

